

Az „elidegenedés” marxi mitológiája

Székely László
PhD, ELTE HTK,
szekelyphil@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.54310/Elpis.2025.1.4>

Marx elméletében a tőkés társadalmat fogalmából következőleg elidegenedett viszonyok jellemzik, melyek a társadalom többsége számára nem teszik lehetővé az emberhez méltó életet. A tőkés rend ezért demokratikus, jóléti változatában is a sötétség birodalmaként jelenik meg, mely felszámolandó. Ezen „elidegenedésmitológia” észszerű alternatívája a polgári társadalom olyan demokratikus, dinamikus verziója, mely a társadalom anyagi, a kulturális és az erkölcsi jólétének előmozdításán munkálkodik és, mint ideális és regulatív célt, egyre inkább megközelítheti a társadalom tagjainak sokoldalú kibontakozását lehetővé tévő eszményi társadalmat. Ez a lassalle-i útként jellemezhető alternatíva ma első lépésként a szociális piacgazdaság eszméjének föllevenítését követeli meg, ami a fejlett demokratikus társadalmakban megfigyelhető szélsőjobb tendenciák fényében ma különösen aktuális.

Kulcsszavak: Marx, elidegenedés, emberi lényeg, gnoszticizmus, Lassalle, szociális piacgazdaság

The Marxian Mythology of “Alienation”

In Karl Marx’s theory, capitalist society is necessarily characterised by alienated relations, which make a genuine human life impossible for the majority of society. Therefore, it – even in its democratic, welfare-state form – appears as the reign of darkness that should be overthrown. A reasonable alternative to this “mythology of alienation” is a dynamic, democratic version of bourgeois society that works toward promoting general material, cultural and moral prosperity and may gradually approach the ideal society as a regulatory and ideal end, in which members of society can realize their multifaceted development and self-actualisation. This alternative, which can be characterized as the Lassallean one, requires, as a first step, the revival of the idea of the social market economy, which is particularly timely in the light of far-right tendencies characterising advanced democratic societies of our day.

Keywords: Marx, Alienation, Nature of Human Beings, Gnosticism, Lassalle, Social Market Economy

„Katolikusként neveltek. Ám 1968 gyermeke is voltam és tudatosan csatlakoztam a kommunizmushoz, *a lélek ezen ragályához, mely ellopja a legjobb gyermekeket.* [...] De nem vagyok antikommunista abban a stupid értelemben, ahogy korábban ateista és istenkáromló voltam.”
Giovanni Lindo Ferretti¹

Bevezetés

Az olvasó joggal kérdezheti, hogy miként kerülhettek a szovjetbarát olasz punkrock zenei irányzat egykori énekes-szövegírójának szavai tanulmányunk elejére? E kérdés azonban egy előzetes értéktéleten, illetve beállítódáson nyugszik, mely szerint Marx elidegenedelméletét tárgyalva csak a vonatkozó filozófiai szövegekkel szabad foglalkoznunk, és a filozófiai tisztaság, valamint a történelemfilozófiai perspektíva megőrzése érdekében el kell vonatkoztatnunk a tényszerű, „esetleges” életmegnyilvánulásoktól – és különösképpen így van ez akkor, ha olyan „alacsony értékű” vagy éppen „vulgáris” művészet képviselőjéről van szó, mint a punkzene. Más megközelítésben viszont kifejezetten abszurd volna figyelmen kívül hagyni a történelem faktuális valóságát egy olyan filozófiai elmélet esetében, mely tudatosan a történelmi-társadalmi valóság megváltoztatására szólít föl, és amely különböző interpretációiban aktívan befolyásolt egy történelmi korszakot és ezáltal embermilliók sorsát, s amely – ha korlátozottan is, de – kihatással van a jelenkori történelemre. Ferretti szavai – melyek egyértelműen a marxi értelemben vett kommunizmusra vonatkoznak – így tekintve idekíváncsoznak. Kevesen fogalmazták meg ily kifejezően – belülről, a marxi kommunizmussal való azonosulást megélve – Marx filozófiájának csábító, de problematikus voltát.

A jelen írás a filozófia szférájában fog mozogni, és elsősorban a filozófia eszközeivel fogja megvilágítani Ferretti szavainak mélyebb tartalmát – mégpedig nem kizárólagosan, de többek között azzal a nem titkolt céllal, hogy az ifjabb generációkhoz tartozó olvasók esetében hozzájáruljon az e „ragállyal” – finomabb megfogalmazással a marxizmus ma is elbűvölésre képes szíréhangjaival – szembeni immunitás kialakulásához.

Mielőtt azonban rátérnék tulajdonképpeni tárgyunkra, meg kell említenünk néhány körülményt Ferretti-idézetünk háttéréről. A szöveg szerzője – aki ma már az olasz keresztény punk képviselője, és egyúttal olasz kulturális ikon – eredetileg a *Lotta Continua* szélsőbalos mozgalom tagjaként tevékenykedett. Miután a mozgalomnak az olasz nagyipari munkásság soraiban folytatott marxista ihletésű „fölvilágosító” tevékenysége eredménytelennek bizonyult, annak több tagja kétségbeesésében az erőszak felé fordult, és néhányan közülük a Vörös Brigádokban kötöttek ki – abban a szervezetben, mely meggyilkolta Aldo Morót, aki a társadalmi béke jegyében arra

¹ Socci 2006. (Saját fordítás, kiemelés az eredetiben.)

törekedett, hogy az Olasz Kommunista Pártot bevonja a kormányzásba. Ferretti részéről igen kifejező gesztus volt ezért, és a jelen tanulmány szempontjából is jelentősége van annak, hogy a *Lotta* feloszlása után éppen a szovjet pártideológusok által akkoriban már revizionistaként megbélyegzett OKP-t választotta.

Ami a „ragály” és az „ellopja” szavakat illeti: a *Lotta Continua* („Folyamatos Harc”) elnevezés óhatatlanul is a permanens forradalom trockiji fogalmát idézi föl. S annak idején Trockij nyilván nem erkölcsi értékek híján, hanem a „kapitalizmus-kommunizmus-átmenet” ügyét szolgálva irányította a kronstadti felkelésben részt vevő matrózokkal való leszámolást. De az őt később Mexikóban jégkalapáccsal agyonverő kommunista ifjú, Ramón Mercader sem volt minden bizonnyal gazember, hanem feltehetően a marxista ideológia által elbűvölt „legjobb gyermekek” közé tartozott, mint amiképpen ez saját beszámolója szerint Arthur Koestlerre is igaz, aki azonban hamar képes volt kigyógyulni e bűvöletből.² S szintén „elrabolt legjobb gyermek” lehetett a jobb sorsra érdemes Alexandr Fagyejev orosz író, aki egy ideig marxista elkötelezettségéből fakadóan Sztálin irodalompolitikai jobbkezeként tevékenykedett, hogy azután 1956-ban lelkiismertfurdalástól gyötörve saját kezével vessen véget életének.³ S Koestler mellett egy másik magyar példa: Rákosi volt miniszterelnöke, Hegedüs András életrajza⁴ szintén kifejező tanúságtétel arról, hogy miképpen válhatott egy jobb sorsra érdemes ifjú a Komintern interpretációjában vett marxizmus küldetéstudattal felruházott képviselőjévé. Ferretti életélménye, Fagyejev és Trockij sorsa, Trockij gyilkosának motivációja és cselekedete – vagy éppen Arthur Köstler és Hegedüs András marxista elkötelezettségű évei – egyediségük és esetlegességük ellenére az *elmúlt száz-százttíz év történelmének nemcsak kifejező, hanem egyúttal* érzékletes indikátorai.

Ha tehát Marx filozófiája felé fordulunk, *szembe kell néznünk azzal, hogy miért volt és képes még ma is ily hatással bírni a társadalmi problémák iránt fogékony személyekre és rajtuk keresztül az emberiség történelmére ez az elmélet.* E tekintetben pedig két fogalom említendő meg: a kizsákmányolás és az elidegenült munka marxi fogalma.

Ami az elsőt illeti, itt csak jelzés értékű kritikai megjegyzést tehetünk. Nem arról van szó, hogy a tőkeviszony a maga tendenciájában ne irányulna a munkavállalók maximális kizsákmányolására, hanem arról, hogy a marxi fogalom nem kompatibilis az antropológiai értelemben vett kizsákmányolással. Így az a csúcstechnológia területén heti 36–40 óra munkaidőben, magas termelékenységgel dolgozó, demokratikus politikai rendszerben élő nyugati szakmunkás, akinek már nem kell fizikailag megerőltető tevékenységet

2 „Úgy futottam a kommunizmushoz, mint friss vízű forráshoz, és úgy hagytam el, ahogy az ember kimászik egy mérgezett folyóból.” (Koestler 1997, 13.)

3 „Kínoztam a lelkiismeret, Jura, nehéz véres kézzel élni!” (Alexandr Fagyejev Jurij Libegynszkijnek, idézi Földeák 2022.)

4 Lásd Hegedüs 1986, 1988.

végeznie, és aki télen tíz napot az Alpokban síel családjával, nyáron pedig három hetet nyaral valamely meleg vizű tengerparton, a marxi kizsákmányoláselmélet szerint jóval inkább ki van zsákmányolva, mint azok a fiatal indiai és kínai varrónők, vagy dubaji építőipari vendégmunkások, akik napi 10-12 órában éhbérért dolgoznak, hiszen az előbbi a magas termelékenység következtében „munkabére” (Marx szerint a „munkaereje ára”) többlettermelést termeli meg a tőkésnek, mint a varrónők vagy a dubaji építőmunkások.

Az elidegenült munka fogalmával a következőkben részletesen foglalkozunk.

„Elidegenedészák” és radikális jelentésváltozás

Az „elidegenedés” nemcsak hegelianus és marxista filozófiai terminus, hanem számos lélektani, közgazdaságtani és szépirodalmi megjelenése mellett a köznyelvben is gyakran használt kifejezés. Így beszélünk házaspárok, testvérek, családtagok egymástól való elidegenedéséről; a városba kerülő fiataloknak elidegenedéséről a népi kultúrától; a falusi, emberi léptékű és a természettel még közvetlen kapcsolatban lévő közösségekkel szemben a személytelen nagyvárosi érintkezés és a mechanikusan működő intézményi struktúrák elidegenült voltáról – vagy éppen általában az emberek egymás közötti modernkori elidegenedéséről. E mindennapi fogalmak a tudományos dimenzióban elsősorban a pszichológiai és a szociológiai vizsgálódások tárgyát képezik, és természetesen itt nem foglalkozhatunk velük. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy bár az érintett jelenségek nem mindegyike egyértelműen negatív (például a nagyvárosi életforma előnytelen mozzanataival együtt felszabadulást is jelent a szűkös közösségek megkötő ereje és a természeti viszonyok alól), elidegenültként való jellemzésük fő szabályként negatív hangsúllyal szerepel. S mivel a marxi fogalom szintén negatív tartalommal bír, így felületes megközelítésben az a benyomás keletkezhet, hogy ezen elidegenedéstípusok szintén a marxi fogalom részét képezik – amiért persze a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* (a továbbiakban: GFK) is felelős. A mindennapi elidegenedésfogalmaknak és a marxista elméletnek ezen összecsúszását pedig nem csupán a marxizmus propagandája használja ki, hanem sokszor a magukat marxistáknak valló filozófusokat is megtéveszti, akik az elidegenedés e parttalan fogalomhalmazával és a hozzá kapcsolódó negatív hangsúlyokkal próbálják meg igazolni a marxi elmélet helyes, a mai társadalmi viszonyokra is alkalmazható voltát. Mindezt metaforikusan úgy fogalmazhatjuk meg, hogy létrejön ezúton egyfajta Marx nevével felcímkézett „elidegenedészák”, melybe a legkülönbözőbb elidegenedésfogalmak vannak belepakolva. A német filozófus elidegenedésselméletével foglalkozva azonban nyilvánvalóan elfogadhatatlan ez a megközelítés, azaz ki kell dobnunk ezt a zsákot.

Hasonló, de már filozófiai szintű problémaként jelenik meg a hegeli és a marxi elidegenedésfogalom részleges egybemosása, miközben ezek viszonyához a kulcsot a radikális jelentésváltozás Thomas Kuhn által bevezetett elmélete adja meg. A marxi

elidegenedésmélet nem kritizálható a hegeli fogalom egyes mozzanatainak igazolásával, vagy oly módon, hogy a hegeli értelemben vett elidegenedés bizonyos mozzanatainak antropológiailag szükségszerű vagy éppen pozitív voltára mutatunk rá, mert a genetikai kapcsolat és a szellemi inspiráció ellenére Marx vallásméletétől eltekintve csak formális párhuzamok állnak fönt a hegeli és a marxi fogalom között. Feuerbach esetében a jelentésváltozás ellenére még értelemmel bír a hegeli fogalom talpára állításáról beszélni, hiszen mindkét esetben egy valósnak vagy véltnek tekintett kozmikus lényhez vagy lényekhez (a világszellemhez, Istenhez, istenekhez) való emberi viszonyulásról szó. Marxnál viszont – vallásméletét leszámítva – ez a reláció teljesen eltűnik. Amikor például a munkás munkájának termékével (így az általa létrehozott asztallal) mint idegen tulajdonban lévő áruval találja szemben magát, amely (legalábbis Marx szerint) a „feje tetejére áll”, és fetisiztikus hatalommal bír fölötte, akkor itt már csupán formális a hasonlóság a Marx által tételezett munkás-asztal reláció mint elidegenedett viszony és az ember és a szellem (Isten) közötti feuerbach-i viszony között.⁵

Marx motivációja. Nyomor és a nyomormitológia

Palágyi Menyhért szerint Marx szocializmusa az akkori francia életviszonyokból, a „*nagy francia forradalom lidércszserű megújulásából sarjadzik ki*”,⁶ aki ennek nyomán a „mindent megváltó forradalom” Tantaloszává vált.⁷ Ugyanakkor a korabeli francia életviszonyokra való utalása ellenére a magyar filozófus nem fektet kellő hangsúlyt arra, hogy a társadalom jelentős részének nyomora és kiszolgáltatott helyzete alapozta meg e „lidércszserű megújulás”-t. E nyomor miatt ott és akkor erkölcsileg kíváncsúnak és hitelesnek tűntek a társadalom reformjára vagy gyökeres átalakítására irányuló törekvésék, és Marx az ilyen, alapvetően francia teoretikusi és mozgalmi útkereséssel áthatott szellemi légkörbe lépett be Németországból hozott filozófiai útipoggyászával.

Így 1844-ben már megjelenik Marxnál a munkásnyomort és a kapitalizmust szükségszerűen összekapcsoló, „nyomormitológia”-nak nevezhető elképzelés, melyet Marx Adam Smith gazdaságtani elemzéseinek sajátos értelmezésével támaszt alá. „A szokásos munkabér Smith szerint az a legalacsonyabb bér, amely összeférhető a »közönséges emberséggel« ” – írja, majd hozzáfűzi – „tudniillik egy állati létezéssel”.⁸ Az ilyen lefokozó, negatív értelmezés, illetve ítékezés végigvonul azután Marx itteni elmélkedésén.

Természetesen a tőkeviszony és a nyomor ezen összekapcsolása ki van téve az empirikus cáfolat lehetőségének, ám az akkori társadalmi valóság oldaláról kifejezetten igazoltnak

⁵ Lásd Marx 1967, 74–85, különösen 74.

⁶ Palágyi 1909, 68. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷ Palágyi 1909, 35–43, 60, különösen 41.

⁸ GFK 13.

tűnhetett. A *profitráta csökkenő tendenciájának és a visszatérő válságoknak* tézise e tekintetben pedig később védelmet nyújtott az elméletnek, hiszen a munkások életviszonyainak javulását ezek alapján átmenetinek lehet minősíteni. Az elmélet empirikus kitettsége azonban bizonyos mértékig így is megmarad, hiszen amennyiben a visszatérő válságok a tőkés renden belül is kezelhetővé válnak (s az elmúlt 150 év történelme ezt mutatja), vagy a profitráta csökkenése megáll, akkor ennek nyomán az elmélet korrekciója válik szükségessé: Lakatos Imre tudományfilozófiájának értelmében segédelméletek burkát követeli meg. A *tőke kizsákmányoláselmélete* valójában ilyen segédelmélet, hiszen eszerint a munkás – mivel „munkabér”-e valójában „munkaereje ára” – a neki kifizetett összegtől függetlenül kizsákmányolt marad. De a GFK-ban kirajzolódik egy másik, a kizsákmányoláselméletnél hatékonyabb segédelmélet, mely immunizálja a munkásosztály forradalmi szerepére és a kapitalista viszonyok megdöntésének szükségességére vonatkozó elméletet a valós társadalmi viszonyokkal szemben: az elidegenült munka marxi elmélete.

Ám mielőtt továbblépnénk ez utóbbi irányában, meg kell említenünk, hogy a Marx által leírt egészségkárosító, a munkavállalók életét megnyomorító kizsákmányolás ma is létezik. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezetet (ILO) adatai szerint jelenleg világszerte körülbelül 160 millió 5–17 éves gyermeket érint a foglalkoztatottság, és e gyermekek csaknem fele egészségüket, biztonságukat és erkölcsi fejlődésüket közvetlenül veszélyeztető munkát végez. Ennek konkrét körülményei azonban éppen Marx nyomormitológiáját cáfolják, amennyiben ez a jelenség nem a polgári demokrácia keretei között működő fejlett kapitalista viszonyokat jellemzi: az ILO statisztikái azt mutatják, hogy a gyermekmunka által érintettek csaknem fele Afrikában és közel ennyi Ázsiában él.⁹ Ami az utóbbit illeti: természetesen nem Japánról, de nem is Dél-Koreáról vagy Tajvanról van szó. Továbbá az ILO jelentései szerint a gyermekmunka leginkább a mezőgazdaságban van jelen, és jelentős részében családon – a családi farmokon és a családi mikro vállalkozásokon – belüli jelenség.¹⁰ A gyermekmunka tehát elsősorban kulturális eredetű, mely a tradicionális – azaz a marxi értelemben vett kevésbé elidegenedett – társadalmak sajátossága.

Az „elidegenült munka”

Az „elidegenült munka” fogalmát a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* két alapvető sajátossággal határozza meg:

- (i) Tekintettel a tőkeviszonyra, azaz egyik oldalról a termelés tárgyi eszközeinek, másik oldalról szubjektív feltételének, az emberi alkotóképességnek egymástól való

⁹ Lásd például ILO – UNICEF 2021, ILO 2017.

¹⁰ ILO – UNICEF 2021.

elkülönülésére, jogi szempontból ugyan szabadon, de testi-biológiai megélhetésének kényszere alatt a munkásnak emberi képességeit mint munkaerőt egy idegen, vele szembenálló hatalom – a tőkés – rendelkezésére kell bocsájtania. Ennek nyomán munkájának terméke *idegen* személy tulajdonává válik, és *idegen*, fölötté hatalommal bíró tárgyként adódik számára.¹¹

(ii) Saját fizikai és szellemi tevékenysége tőle független tevékenységként jelenik meg, azaz olyanként, mely nem az övé.¹²

Az elidegenült munka kritikai elemzése azonban ezen a ponton még nem zárul le, mivel a GFK szerint annak e két sajátossága meghatározó módon kihat a munkás mint emberi lény életének, emberi mivoltának egészére. Így

(iii) amikor a munkás alkotóképességét mint munkaerőt létfenntartásának érdekében áruba bocsájtja, azaz azt megélhetése pusztá eszközévé téve elidegeníti magától, alkotóképességétől, emberi lényegétől idegenül el;¹³

iv) elidegenedése emberi lényegétől egyben „az embernek az embertől való elidegenedése”.¹⁴

A GFK elemzése tehát két síkon halad: egyrészt amellel érvel, hogy a tőkeviszony kikerülhetetlen következménye az emberi életet, „az emberi mivolt” kibontakozását súlyosan korlátozó nyomor és kiszolgáltatottság. Egy ilyen elmélet pedig már önmagában, az elidegenedés fogalma nélkül is maga után vonja a fennálló állapotok erkölcsi elutasítását, és a magántulajdon megszüntetésére irányuló radikális politikai programot, hiszen nyilvánvaló, hogy aki az ilyen viszonyokba beletörődik, vagy azok fenntartását elfogadja, megalkuvó vagy gazember. Ebben a kontextusban tehát a tőkés társadalom megszüntetésének programja minimális erkölcsi követelményként adódik.

Mármost a tőkeviszony korlátlan érvényesülését, valamint a korlátozás nélküli tőkés konkurenciát és piaci versenyt föltételezve talán levezethető ez a tőkeviszonyból következő szükségszerű nyomor és a sanyargató, gépies munkát eredményező munkamegosztás kialakulása, s a XIX. század első felének ipari központjaiban ki is rajzolódott egy ilyen összefüggés. Ám ez a történeti szociális tény még nem jelent föltétel nélküli logikai kapcsolatot, hiszen a tőke „logikájának” érvényesülését számos más társadalmi tényező korlátozhatja. (Példaképpen utalhatunk azokra a XIX. századi angol törvényekre, melyek a gyermekmunkának szabnak határt. Ezek egyrészt borzalmas állapotokról

11 Például GFK 39, 41.

12 Például GFK 41.

13 GFK 42.

14 GFK 42.

tanúskodnak, másrészt viszont cáfolják is Marxot, mert – más tényezőkkel együtt – éppen a tőkeviszony logikájának érvényesülését limitálják.)¹⁵

Mivel 1844-ben az iparvidékekről érkezett beszámolók még alátámasztották a tőkeviszonynak a gyár- és a bányaiparban való korlátlan érvényesülését, és azt is, hogy e viszony szükségképpen az ezekben leírt, Marx által is hivatkozott nyomort indukálja, az „elidegenedés” fogalmának bevezetésével látszólag nem történt más, minthogy mélyebb antropológiai és filozófiai értelmet kapott a nagyipari munkásság kiszolgáltatott, a létfenntartás szintjén való tengődéssel jellemzett akkori helyzete. *Valójában azonban sokkal komolyabb következménye volt e fogalom megjelenésének: messzire ható jelentésváltozás történt, amely a metafizika dimenziójába emelte a tőkés társadalom marxi kritikáját.*

A marxizmus mint a gnoszticizmus modern formája

Attól a pillanattól kezdődően, hogy az elidegenült munka fogalma a marxi kritika alapkategóriájaként jelenik meg, *a nyomor másodlagossá válik, és fő problémaként immár az elidegenedés jelenségével szembesülünk.* Ez persze sem a GFK kontextusában, sem Marx későbbi munkásságában nem jár komoly következményekkel, hiszen egyrészt a GFK-ban az elidegenedés fogalma nélkül is jelen van a munkásság szükségszerű nyomorának elmélete, másrészt Marx később, *A tőkében* már nem az elidegenedés fogalmával operál. Ám miután a GFK a XX. század második felében előtérbe került, az ezen alapuló Marx-interpretációkban határozottan megjelenik ez a következmény, melynek nyomán immár nem a faktikus nyomor, hanem maga az „elidegenedés” – s különösen az „elidegenült munka” – jelenik meg a kritika fő tárgyaként.

E sajátos fordulat első lépése abban érhető tetten, hogy Marx már az adásvétel során a termék elidegenítéséről beszél. Ez látszólag semleges fogalomhasználat, de valójában tendenciózus: már itt megjelenik az a negatív felhang, mely előkészíti a munkás-tőkés viszony elemzését. E negatív felhang azután a munkás „elidegeníti munkaerejét” tézisben éri el csúcspontját és válik kifejezetté, aminek nyomán új kapcsolatrendszer jön létre: *azzal ugyanis, hogy a munkás eladja munkaerejét, még nem teremtdik összefüggés „állati” életkörülményei és ezen eladás között.* Ha viszont az adásvételt mint olyat eleve elidegenítésként határozzuk meg, máris létrejött ez a kapcsolat. S ekkor már nem a megélhetés kényszere, hanem egy sajátos elidegenítés: a munka elidegenítése hozza létre az elidegenedés további jelenségeit, közöttük a legradikálisabbat, a munkás életének – Marx jellemzésében – „állati” szintre süllyedését.

Ennek súlyos következményeként az elmélet számára immár nem számít többé, hogy a fejlett tőkés társadalmakban ma már nem jellemző az a nyomor, amellyel még Marx

¹⁵ Lásd például Hutchins – Harrison 1911, Clark 1980, Horn 1995.

szembesült, hiszen e transzformáció nyomán már nem a nyomor, hanem az elidegenedés az a tényező, amely miatt a tőkeviszony felszámolásával új társadalmat kell létrehozni. Már nem a Marx által idézett nyomorúságos viszonyok miatt erkölcsi kötelesség szembefordulni a tőkés társadalmi renddel, hanem a lényege szerint elidegenedett és további elidegenedést szülő tőkeviszony miatt – mégpedig akkor is, ha demokratikus, az emberi jogok tisztetben tartását megkövetelő, az alkalmazottaknak tisztességes életkörülményeket biztosító társadalmi rendszerről van szó. Az sem számít, ha a munkások (illetve az alkalmazottak) nem kívánnak radikális változást, mert ez „elidegenedett” – „egydimenzióssá vált” – tudatuk következménye.¹⁶ Az így adódó elmélet szerint a tisztességes megélhetési körülmények ellenére a munkások (az alkalmazottak) élete – annak következtében, hogy képességeiket munkaerőként elidegenítik – továbbra is „állati”.

Azzal tehát, hogy a világsszellem elidegenedésének és önmagához való visszatérésének hegeli kozmikus mitológiája rákapcsolódik az árucserére, Marx elmélete *gnosztikus-manicheus* jellegű társadalom- és történelemfilozófiai mitológiává lényegül át, mely szerint a tőkés viszonyok szükségképpen elidegenedést indukálnak, és ezért logikailag kikerülhetetlenül akadályai az emberi lényeg megvalósulásának.¹⁷ S mivel ez igaz a fejlett polgári demokratikus keretekben működő jóléti piacgazdaságokra is, azok ugyanúgy elfogadhatatlanok, mint a XIX. század első felének angol vagy párizsi társadalma. Már nemcsak a nyomor elfogadása válik erkölcsi megalkuvássá vagy egyenesen gazemberséggé, hanem az is, ha valaki – akár a tisztességes életkörülményekre és a demokratikus rendre hivatkozva – a tőkés viszonyokba beletörődik, vagy – például a szociális piacgazdaság eszméjétől vezetve – azok megreformálásán munkálkodik. Velük szemben az elmélet követői az igazi, nem elidegenült emberi élet, a „világosság” lehetőségének hordozói, a „prométheuszi tűz” őrzői.¹⁸ Jogot formálhatnak arra, hogy a polgári társadalmi viszonyok (a „sötétség”) eljövendő megváltoztatásának békés vagy fegyveres programját hirdessék, és akár az erőszak alkalmazására is feljogosítva érezhetik magukat.¹⁹ S ez a mitologikus jelleg adja meg a választ arra a korábban fölített kérdsünkre, hogy miként válhatott egy ilyen pozitív erkölcsi motivációjú, magas szellemi felkészültséggel megalkotott elmélet és társadalmi program (Ferretti kissé talán erős, de találó szavaival) a lélek – és tegyük hozzá: a szellem – „ragályává”. Mert a kérdés

16 Lásd Marcuse 1990.

17 Kolakowski a marxizmussal foglalkozó nagyszabású művének első kötetében a neoplatonizmust említi meg a marxizmus ókori filozófiai előzményei között (lásd Kolakowski 1977, 27–37), de a most tárgyalt összefüggésben legalább ilyen fontos gnosztikus-manicheista jellegére is rámutatni.

18 A marxizmus általa másodikként azonosított fő motívumát Kolakowski mint prométheuszi-faustit jellemzi (Kolakowski 1977, 470–473), s az elidegenedés fogalmának mai előtérbe helyezése éppen arra szolgál, hogy e motívum az elmúlt másfél évszázad társadalmi változásai ellenére is megőrizhető legyen.

19 Mivel a marxi elidegenedésfogalom középpontba állítása általános jellemzője a kortárs marxista elméleti törekvéseknek (lásd alábbi, 27. számú jegyzetünket), tanulmányunk elemzése és következtetései megfelelő konkretizálással értelemszerűen érvényesek ezekre is – ennek bemutatása azonban nem egyszerűen másik tanulmányt, hanem vaskos monográfiát igényelne.

nem az, hogy mennyire menthető föl vagy hibáztatható a marxi elmélet az 1917 után elkövetett szörnyűségekért, hanem az, hogy miért futott tévútra, és ennek ellenére miképpen gyakorolhatott és gyakorol ma is jelentős befolyást a társadalmi igaztalanságokkal szemben erkölcsileg érzékeny, intellektuálisan képzett személyekre.

S itt újra visszatérhetünk Ferrettihez és a *Lotta Continuához*. A *Lotta* tagjainak mint az „igazság tudói”-nak célja az olasz gyáripari munkások felvilágosítása volt a tőke valódi természetéről és a munkásosztály „történelmi hivatás”-áról, hogy ezáltal – Lukács György *Történelem és osztálytudatával* összhangban – megváltoztassák eldologiasult tudatállapotukat, és megteremtsék feltételét az elidegenedett társadalmi valóság áttörésének. Persze kérdés, hogy ismerték-e egyáltalában Lukács György művét. Az viszont szinte bizonyos, hogy a hasonló gondolatokat – Lukács nyomán vagy tőle függetlenül, a „korszellem hatására” – megfogalmazó Marcuse-t ismerték, hiszen az utóbbi egyike 1968 Párizsa három „M”-jének. S láttuk, hogy amikor a *Lotta Continua* néhány tagja szembesült azzal, hogy az elidegenült világ – a „sötétség” – nem fogadja be őket, hanem vagy a Moszkva által revizionistaként titulált Olasz Kommunista Pártot vagy a szociáldemokráciát követi, e tagok ugyanezen Marx-értelmezés és világszemlélet jegyében a vér és a vas felé fordultak. Ferretti esetében sokatmondó, hogy ő az OKP-hez csatlakozott, amely az eurokommunizmus meghirdetésével bizonyos mértékig a következőkben ismertetésre kerülő lassalle-i út felé mozdult el.

Egy „kommunista” alternatíva: Ferdinánd Lassalle

Lassalle egyáltalában nem volt kommunista sem a marxi, sem a későbbi kominternes értelemben – erre utal idézőjelünk. Ám szoros kapcsolatban volt Marxszal és a Kommunisták Szövetségével, együttműködött a Szövetség kölni tagozatával, sőt magához a Szövetséghez is csatlakozni szeretett volna. Ez azonban nem történt meg, mivel kérelmét a kölni vezetés elutasította a Sophie von Hatzfeldt grófnő nyilvános érdeklődést kiváltó perében való részvétele miatt.²⁰

Nincs hely arra, hogy Lassalle társadalomelméletét és annak mára elavult, vagy már akkor is hibás mozzanatait elemezzük. Így nem foglalkozunk azzal az 1970-es

20 „1850 végén vagy 1851 elején Marx írt nekem Londonból, hogy föl tudnám-e venni a kapcsolatot Lassalle-lal és megnyerni őt a Szövetségnek. Ellenvetettem Marxnak, hogy okunk van rá Lassalle-t nem fölvenni, anélkül, hogy ezt megadtam volna neki. Az ok az volt, hogy Bürgershez és Pierre-hez hasonlóan nem bíztam Lassalle-ban. [...] A munkások Kölnben [...] úgy vélték, hogy ő inkább Hatzfeldt grófnő és saját érdekében, mint munkás-forradalmárként cselekedne az adandó alkalmakkor” – olvashatjuk Peter Gerhard Röser rendőrségi vallomásában (Blumenberg 1964, 119–120). A témával kapcsolatosan lásd még Frömel é. n., Sprenger 2014. Magáról a Hatzfeldt-perről, melynek jelentős szerepe volt Lassalle személyiségének és politikai nézeteinek fejlődésében, lásd részletesebben: Brandes 1911, 21–31; Ambrosi 2025, 107–165; Balázs 1982, 16–25.

években megfogalmazódó eurokommunizmussal bizonyos pontokon párhuzamokat mutató, de ennek ellenére ma már naivnak tűnő elképzelésével sem, mely a munkástöbbségű parlament által támogatott munkások társulásai által létrehozandó és tulajdonolt vállalkozásokban látja a munkásság felszabadításának eszközét.²¹ Programjának csupán azon mozzanatait vázoljuk, melynek nyomán az itt megemlítésre kerülő alternatíva az ő nevével fémjelezhető.

Lassalle szerint a munkásjólét a piacgazdaságon alapuló demokratikus keretek között, a munkásmozgalom politikai pártba szerveződésével, az általános választójog és a szabadságjogok biztosításával megvalósítható, és ez a követendő szocialista út.²² Anélkül, hogy ő maga a különböző társadalmi rétegek közötti érdekonfliktusok megoldását tagadná, elutasítja az osztályharc marxi elméletét, és – demokratikus, az emberi jogokat biztosító, az általános választójog alapján működő parlamentáris rendszerben, az érdeellentétek moderálásával – megteremthetőnek és fenntartandónak tartja a társadalmi békét. Mivel a magántulajdont a társadalom egészséges működése szempontjából szükségszerű és szerves feltételnek tekinti, valamint károsnak ítéli meg egyetlenegy osztály kizárólagos uralmát a társadalom fölött, az ő perspektívájában programja nem a marxi program mérsékelt, „megalkuvó” változata, hanem az utóbbi egészséges alternatívája. (Ebben párhuzam áll fenn Lassalle elképzelése, valamint Karl Popper és Erich Fromm társadalomfilozófiája között, de nincs hely arra, hogy az elemzést ebben az irányban megnyissuk.)²³ Mai fogalmakkal mindezt az alábbiak szerint fogalmazhatjuk meg:

- i) Az általános választójogot, a szabadságjogokat és a munkásság szabad szervezkedését biztosító liberális demokrácia Lassalle számára olyan érték, melynek fenntartására kell törekedni.
- ii) A tőkeviszony átható, monolit uralmát fölftételező, és ebből a kibékíthetetlen osztályellentétek elméletét levezető Marxszal szemben ő a modern polgári társadalmat összetett (nem politikai, hanem kibernetikai értelemben vett) rendszernek tekinti, ahol a különböző tényezők egymást kölcsönösen kiegyensúlyozó, összetett visszacsatolási mechanizmusokkal működő összjátéka biztosíthatja az egyének és a közösség szempontjából egyaránt optimális állapotokat. (Zárójelben megemlítendő, hogy a polgári társadalom e strukturált fölépítésének hangsúlyozásában némi párhuzam mutatkozik Antonio Gramsci és Lassalle között.)²⁴

21 Lásd Lassalle 1963.

22 Lásd Lassalle 1862, Lassalle 1963.

23 Fromm „egészséges”, illetve Popper „nyitott” társadalmára gondolunk (lásd Fromm 2010, Popper 2001).

24 „[N]yugaton [...] az állam csak előretolt lövészárk volt, s mögötte erődök és kazamaták vasos láncolata húzódtott meg; ennek szilárdsága természetesen államonként változott” – olvashatjuk Gramscinál (Gramsci 1977, 129–130), azaz Lassalle-hoz hasonlóan ő is összetett, sokoldalúan strukturált egésznek tekintette a nyugati társadalmakat, csak éppen Lassalle-tól eltérően negatív értékítéssel viszonyult a struktúrákhoz.

Egy kérdésben ugyanakkor Lassalle radikálisabb volt mint az „érett” Marx. Nevezetesen élete végéig fönntartotta azt a tőkeviszony abszolút elnyomórító hatására vonatkozó elképzelést, melyet a GFK-ban még Marx is képviselt. Eszerint:

Az a gazdasági vastörvény, amely a mai viszonyok között, a munka keresletének és kínálatának uralma alatt a munkabért meghatározza, a következő: az átlagos munkabér mindig azon létfenntartási költségek szintjén marad, amelyek egy népnél a létfenntartáshoz és a szaporodáshoz szokásosan szükségesek²⁵

Ám éppen itt jelenik meg az alapvető különbség kettőjük gondolkodása között. Marx a tőkeviszonyt a társadalom egyedüli lényegi tényezőjének tartja. Bár annak következményei a késői Marx szerint más tényezők révén átmenetileg ugyan enyhíthetőek vagy korlátozhatóak, de ennek ellenére csak tünetileg kezelhetőek. Lassalle viszont – a rendszerelméleti fogalmakkal előbb leírtaknak megfelelően – egy jóval összetettebb tényezőkből fölépülő, strukturált társadalmat lát, ahol a szabadságjogok, a törvény előtti egyenlőség és az általános választójog révén *a parlamentáris rendszer korlátokat szabhat* a tőkeviszonynak, és olyan intézkedéseket hozhat, mely „gazdaságon kívüli kényszer”-rel jelentősen a vasbér fölé emeli a munkavállalók jövedelmét (azaz *de facto* kiiktatja azt, illetve megszünteti e jövedelemnek bérszerű jellegét, amelynek nyomán maga a vasbértörvény elveszíti alapját). Marx hiába látja már *A tőke* megírása idején, hogy a tőkeviszony ellenére a munkás javadalmazása a minimális létszükségletek fölé emelkedhet, kizsákmányoláselmélete szerint jövedelme nem munkájának béréből, hanem munkaerejének árából származik, és így a magasabb jövedelem ellenére is szükségképpen kizsákmányolt és végső soron „rabszolga” marad. *A Gothai program kritikájában* ezért Lassalle-lal szemben újra előveszi a GFK munkásrabszolga-hasonlatát,²⁶ mely azonban ebben az összefüggésben különösen méltánytalan, hiszen az utóbbi célja éppen a munkásság által megszerzett parlamenti többségen keresztül uralt munkásállam. A „rabszolgák által uralt állam” pedig nemcsak elképzelhetetlen, hanem fogalmi ellentmondás.

Mint láttuk, Lassalle most ismertetett programjának alap gondolata, hogy a demokratikus társadalmi viszonyok között a tőkeviszony korlátozható, és a munkások kizsákmányolása forradalmi erőszak nélkül is fokozatosan megszüntethető. A következőkben – Lassalle ebbeli prioritására gondolva – mindazon szociális koncepcióra, mely hasonló teoretikus alapon nyugszik a *lassalle-i alternatívaként* vagy *lassalle-i útként* fogunk hivatkozni akkor is, ha nem kapcsolódik közvetlenül Lassalle elméletéhez.

²⁵ Lassalle 1963, 41; Lassalle 1982b, 260.

²⁶ Marx 1988, 86–88.

A lassalle-i alternatíva filozófiai kritikája az „elidegenedés” marxi fogalmának segítségével

A „munkásosztály” fogalmának „alkalmazottak”-ra vagy „munkavállalók”-ra cserélésével a „Lassalle vagy Marx” dilemma ma is fennáll. Az így revidált marxi elmélet pedig akár a marxi kizsákmányolásfogalom jegyében, akár az elidegenedés fogalmának előtérbe állításával cáfolhatatlan az előbbiekben kifejtettek szerint, hiszen immunizálva van a társadalom valós viszonyaival szemben. Ha pedig az „elidegenedészák” tartalmára mint az „elidegenült munka” következményére tekintünk, a jelen valósága a nyugati társadalmakban bekövetkezett kulturális és szociális változások ellenére egyenesen az *elidegenedés apokaliptikus világaként* jelenik meg előttünk, aminek nyomán a tőkés viszonyok forradalmi felszámolása ma talán még aktuálisabb mint bármikor korábban. Ebben a kontextusban Lassalle, valamint a revizionista és opportunista szociáldemokraták maguk is az elidegenedés rabjai, mivel politikai filozófiájuk és programjuk, ahelyett, hogy kiszabadítani igyekezne, megrögzíti *elidegenedésében* a munkásosztályt – mai kontextusban a magánszférában és a tőkés állam intézményeiben dolgozó munkavállalókat. E revidált – tehát a munkások helyett általában a munkavállalókra hivatkozó – marxista fölfogással szemben az sem lehet érv, ha a társadalom túlnyomó része nem támogatja a forradalmi változásokat. Sőt, minél inkább hiányzik a társadalmi igény a marxi értelemben vett elidegenedés megszüntetésére, ez annál inkább bizonyosságot ad annak mindent átható jelenlétére, és még inkább helyesként állítja elének Marx elmélet. Bár Lukács György a *Történelem és osztálytudat* megírásakor még nem ismerhette a GFK-t, és az „eldologiasodás” fogalmával operál, nyilván nem mágikus intuícioról volt szó, amikor e művében ráérezett Marx elméletének ezen dimenziójára, hanem Marxnak Hegelre és Feuerbachra történő hivatkozásai és *A tőke* árufetisizmus-elmélete vezethették erre. A GFK ismertté válásával azután a marxi elmélet elidegenedésszála már Marx szövegére hivatkozva, és a lukácsi „eldologiasodás” helyett a marxi „elidegenedés” fogalmát használva a „hivatalos” marxizmus humánusabb alternatívájaként, s ennek részeként az „emberarcú szocializmus” lehetséges marxista megalapozásaként kerülhetett előtérbe. Ám ez sem változtat azon, hogy a marxi elidegenedésfogalom ezen felújítása továbbra is a marxi program forradalmi jellegének és a polgári társadalom radikális elutasításának megalapozására irányul, illetve ezen elutasításnak a nyugaton bekövetkezett társadalmi változások ellenére való fenntartását hívatott alátámasztani.²⁷

27 Az elidegenedés fogalmának a kortárs marxizmusban játszott szerepéről lásd Øversvee 2022. A jelen tanulmányban nincs hely e törekvések még oly rövid bemutatására sem (s tárgyát tekintve sem illene ide egy ilyen ismertetés). Így ezzel kapcsolatban Øversvee írását ajánljuk az érdeklődnek. Annyit azonban megemlítnék, hogy a „mozgalmi marxizmus” összeomlása után az egyetemi és a kutató-intézeti életbe visszahúzódó marxizmus két, egymással összekapcsolódó, az elidegenülés fogalmát egyaránt középpontba helyező attitűd jellemezi. Az egyik a mai aktuális problémák (környezetvédelem, rasszizmus, a nemi egyenlőtlenségek, a menekültkérdés, a nők elnyomása, antiszemitizmus,

Persze mindez értelmezhetetlen az el nem idegenült ember marxi fogalma nélkül, amit a nembeliség elvont fogalma helyett az alábbiak szerint írhatunk körül: az ember olyan lény, akinek mibenlétét a biológiai meghatározottságain túlmutató társadalmi-kulturális és szellemi jegyei determinálják; akinek egyedüli méltó állapota a szabadság és a másik ember méltóságának tiszteletben tartása, és aki a társadalmi keretek által adódó meghatározottsága és szabadsága dialektikájának jegyében sokoldalúan kibontakozva megvalósíthatja biológiai determináltságán túlmutató önmagát. Jóllehet „tudományosan” tekintve ez is igen homályos meghatározás, amennyiben a „társadalmi-kulturális és szellemi jegyek” és az „önmaga” további körülírást igényelnek, ám filozófiai szempontból a marxi álláspont kielégítő jellemzésének tűnik, amely nyomán az is kirajzolódik, hogy Marx, Lassalle és a kereszténység humanista áramlatának emberképe nem idegen egymástól.²⁸ Ám szembenállásuk éppen e közös alapon rajzolódik ki igazán: amíg Marx egy jövőbeli, elidegenedésmentes állapot – „a szabadság birodalma” – mint mitikus cél jegyében szembefordul a fennálló valósággal és annak radikális, forradalmi átalakítását követi, addig Lassalle a társadalmi békére törekedve a társadalom anyagi, szellemi, kulturális és erkölcsi jólétének itt és most lehetséges előmozdítására törekszik. A fejlett, demokratikus tőkés társadalmak elmúlt 100-150 évének történelme alapján pedig nem Lassalle békés, hanem Marx osztályharcos programja bizonyult illuzórikusnak.

a digitális munka kizsákmányolása stb.) felé fordulás, ami kifejezően jelent meg pl. a 2025. évi londoni „marxista fesztivál” programjában (<https://socialistworker.co.uk/wp-content/uploads/2025/06/Marxism-2025-interactive-timetable-final.pdf>); a másik a marxi elmélet újragondolása annak érdekében, hogy a polgári társadalom ma is elutasítandóként, és ennek nyomán a felszámolására irányuló marxi program továbbra is aktuálisaként jelenhessen meg. Ezen utóbbinak az elidegenedés fogalmának középpontba állításán túl karakterisztikus mozzanata a nagyüzemi, gyáripari termelésre vonatkozó marxi elmélet kiterjesztése a társadalom egészére, mint óriási, mindent átfogó nagyüzemre, mely szerint a tőke uralma kilépve a nagyüzemek falai közül az egész társadalmat (a kultúrát, az oktatást, az egészségügyet, a szórakozást, az otthoni, családi házimunkát stb.) uralma alá hajtotta. Bár ez az elképzelés eredetileg a hatvanas évek Olaszországában formálódott ki, és „a társadalmi nagyüzem” (*social factory*) néven az azóta lehanyaglott radikális baloldali mozgalom, az „Operaismo” ideológiai alapját képezte, a Szovjetunió megszűnése és a kommunista mozgalom összeomlása utáni (immár az elméleti világba visszaszoruló) marxista gondolkodás karakterisztikus elemévé vált, lásd: Wright 2002, Kinner 2011, Negri 2017, Chambell 2018, Tronti 2019, Costa 2019, Choguet 2021, Fraser, 2024. Végül eredetisége okán megemlíjtük még Tamás Gáspár Miklós elképzelését, aki szintén az elidegenedés elméletében látta a marxi tanítás lényegét, de *A tőke* munkálatainak megkezdése előtti marxi műveket még éretlennek tartva elutasítja az „angyali”, „rousseau-iánus” Marx-olvasatot és az „igazi” marxi elméletet *A tőke* kötetekben és Marx ezzel kapcsolatos kézírataiban vélte fellelhetőnek, lásd: Tamás 2021, Kömüves 2022. Megjegyezzük, hogy Emil Øversvee bizonyos mértékig hasonló álláspontot képvisel, mint Tamás, amennyiben az elidegenedés fogalma kapcsán a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* helyett szintén Marx későbbi korszakának írásaira – különösképpen a *Grundrisse*-re – támaszkodik, lásd Øversvee 2022, 441.

²⁸ Lásd ezzel kapcsolatosan még Székely 2016.

A jelen helyzet. A lassalle-i út mint a szélsőjobb fordulat alternatívája

Ha a jelen nyugati állapotokra tekintünk, azt látjuk, hogy a szociális piacgazdaságok a neoliberális gazdaságpolitikai elméletek, valamint a gazdaságban bekövetkezett jelentős strukturális változások nyomán elbizonytalanodtak. Nemcsak az úgynevezett „harmadik világ”-ban és a volt „keleti blokk” országaiban, hanem a fejlett tőkés országokban is növekednek a társadalmi egyenlőtlenségek, egyes rétegek életszínvonala jelentősen romlik. E mai válságtünetek pedig újra a marxai vagy a lassalle-i (azaz a bernsteini, az 1959-es godesbergi, illetve vallásos oldalról a XIII. Leó pápa által meghirdetett és I. Ferenc pápa által megerősített szociális) út dilemmáját vetik föl. Jóllehet a neomarxizmus számára a helyzet önmagát igazoló tényként jelenik meg, és a magántulajdon ellenes radikális forradalmi program megújítására szólít föl, ám másik oldalról éppen a lassalle-iként jellemezhető alternatívát igazolja. Egyértelmű ugyanis, hogy a szociális piacgazdaság és a jóléti társadalom eszméjének – tehát a lassalle-i program modern örökösének²⁹ – föladása, és a vele ellentétes, a neokonzervatizmussal szorosan összefonódó neoliberális gazdaságpolitika uralomra jutása volt az, ami meghatározó szerepet játszott a jelenlegi állapot kialakulásában.³⁰ Persze a munkástársulások által tulajdonolt nagyüzemek és nagyvállalatok eszméje ma már elavultként és követhetetlenként jelenik meg. Ám igen beszédes, hogy a neoliberális kurzus a Lassalle által példaként fölhozott úthálózat és posta állami tulajdonlásának észszerűségét is kétségbe vonja, és minden területen radikális privatizációt hirdet (azaz még e tekintetben is Lassalle elképzeléssel szemben mozog).

Az 1950-es, '60-as és '70-es évek nem hozhatóak vissza. A mai fejlett demokratikus társadalmak igen összetett, nehezen kezelhető gazdaságpolitikai, gazdaságirányítási és pénzügyi problémákkal szembesülnek. Ám ez nem indokolja a szociális piacgazdaságról és a gazdaság szociális célú, fokozottabb állami kontrolljáról való lemondást. Lassalle ma a szociális piacgazdaság eszméjének föllevenítésére, a jelen körülményekhez történő igazítására és gyakorlati megvalósítására szólít föl, ami igen komoly elméleti kihívás, és felkészült, az ügy iránt elkötelezett szakemberek (szociológusok, közgazdászok, filozófusok) sokaságának munkásságát kívánja meg. Ez természetesen elsőként a politikai-ideológiai légkör oly megváltoztatását igényli, melynek keretében a neoliberális gazdaságfilozófiával szemben újra megvitathatóvá válik a szociális piacgazdaság visszahozásának lehető-

29 A szociális piacgazdaság és a jóléti társadalom eszméje nem Lassalle elmélete nyomán fogalmazódott meg, és nem is szokás ezek kapcsán az ő nevét megemlíteni. Ám a fentiekben kifejtett értelemben ezek mégiscsak a lassalle-i koncepció örökösei, mint amiképpen erre már több mint fél évszázada felhívták a figyelmet (Knapp 1971). S ugyanez igaz a modern szociáldemokrácia programjára is, amely ugyan elsősorban Eduard Bernstein elmélete nyomán a szociális piacgazdaság és a jóléti állam eszméjének integrálásával alakult ki, de amely tekintetében „a Lassalle által mutatott út [...] annál inkább kitartóbban a szociáldemokrata párt útjává vált, minél inkább ez a párt hivatalosan [...] elhatárolta magát ideológiailag Lassalle nézeteitől” (Schmid 1963, 6). E témával kapcsolatosan lásd még Kinner 2011.

30 E látéletert meggyőzően támasztja alá például Pogátsa 2017b, Stiglitz 2024.

sége. Hiszen – szemben az erőtlennel, de a teoretikus térben mégiscsak létező neomarxista törekvésekkel – egy ilyen irányú társadalmi program iránt jelenleg nem csupán közöny tapasztalható, hanem az uralkodó, magukat egyedül „tudományosnak” tartó közgazdasági doktrínák mint „tudománytalant” egyenesen tiltják is ezt.³¹ (Megint csupán zárójelben: e tudományosággal szemben részben jogos Lukács György *Történelem és osztálytudatának* és a frankfurti iskolának kritikája – de ennek elemzése az Erich Frommal és Popperrel való, már említett párhuzamhoz hasonlóan külön tanulmány igényelne.) Mindennek nyomán Marx mai követői két lehetőség között választhatnak:

- i.) vagy a jelen folyamatokat tehetetlenül szemlélve elméleti vizsgálódásokkal és programokkal készülnek a régen várt, de még mindig távolinak tűnő forradalmi helyzet eljövételére;
- ii.) vagy – szintén a jövőbeli forradalom jegyében – ideológiai és politikai aktivizmussal a fejlett demokratikus társadalomban még mindig fennálló viszonylagos társadalmi békét megbontva megpróbálják előkészíteni vagy siettetni a mindent megváltó forradalmat.

Bármely utat is választja ez az irányzat, az nyilvánvaló, hogy rövid távon nem képes javítani a neoliberais gazdaságpolitika miatt elszegényedett rétegek helyzetén, s megszüntetni azt a folyamatot, melynek nyomán e rétegek a szélsőjobb felé fordulnak. A történelem nem ismétli meg önmagát. Ám – talán nem is csupán metaforikusan – ma a nyugati világ egésze 1929–30 Weimara előtt áll. A tradicionális demokratikus centripártok elbizonytalanodtak: nem tudnak mit kezdeni e helyzettel. Ha nem akarunk az 1931–32 közötti állapotokhoz eljutni (az 1933 utáni állapotokat még csak említeni sem merem), akkor nem a marxi, hanem csak a korszerűsített lassalle-i program követése, a szociális piacgazdaság eszméjének föllevenítése segíthet. S ezt végiggondolva nem szabad szem elől téveszteni azt sem, hogy az 1930-as évek elején az akkori Német Kommunista Párt – a marxi program jegyében, a tőkés állam meggyöngyítése érdekében – a parlamentben a német szélsőjossal együtt szavazva jelentős szerepet játszott Hitler akkori legerősebb politikai ellenfele, Heinrich Brüning, majd a Hitlert kezdetben szintén opponáló, de később politikai befolyásának megőrzése érdekében már Hitler felé orientálódó Franz von Papen kormányának megbuktatásában, s ezzel hozzájárult a náci párt hatalomra jutásához vezető út kikövezéséhez. Persze Brüning bukásának volt egy további fontos összetevője, amelyet nemigen szokás manapság megemlíteni: az inflációtól való félelem és az ebből fakadó megszorító gazdaságpolitika preferenciája megakadályozta a rooseweli *New Deal*hez hasonló, a keynes-i gazdaságpolitikát megelőlegező, s ennyiben a *szociális*

31 Rövid, de informatív kritikai elemzést nyújt erről Pogátsa Zoltán az Új Egyenlőség című digitális folyóiratban megjelent írásában (Pogátsa 2017a, 2017b), s e tekintetben szintén ajánlhatjuk a Nobel-díjas közgazdásznak, Joseph Stiglitznek a *Project Syndicate*-ben megjelent írását (Stiglitz 2024).

piacgazdaság – illetve a „lassalle-i út” – felé való elmozdulást a gazdasági válság kezelésében. Eredményként Németország megkapta a Brünnig és szövetségesei által elkerülni kívánt náci uralmat. S mindez nemcsak történelem: *a jelenhez szóló súlyos figyelmeztetés is.*

Véggövetkeztetés

A „szabadság birodalmáról” mint mitikus célról éppen a marxi értelemben vett emberi lényeg jegyében le kell mondanunk, és a mítoszvezérelt társadalmi program helyett a valós emberek felé kell fordulnunk. Hiszen a XX. századi történelem arról tett tanúbizonyságot, hogy minden fogyatékosága ellenére az emberi szabadság és a munkavállalók társadalmi és kulturális felemelkedése a polgári demokratikus keretekben – s azon belül is különösen a szociális piacgazdaság feltételei között – valósult meg mindeddig legnagyobb mértékben, míg az ellentétes törekvések kivétel nélkül mindig a társadalom jelentős csoportjainak megaláztatásához, szenvedéséhez és elnyomorodásához vezetett.

Az átfogó társadalmi válságra és ennek nyomán a polgári társadalom felszámolására való felkészülés helyett a marxizmus kontextusában is értelmes célként tűzhető ki a polgári társadalomnak egy olyan demokratikus, dinamikus verziója, mely az anyagi, a kulturális és az erkölcsi jólét előmozdításán munkálkodva mint ideális és regulatív célt, egyre inkább megközelítheti a társadalom tagjainak sokoldalú kibontakozását lehetővé tevő eszményi társadalmat. Így a „kommunizmus” mint filozófiailag tételezett mitikus, boldog jövő helyére regulatív célként az emberi méltóságot tiszteletben tartó, az egyének sokoldalú kibontakozását lehetővé tevő demokratikus állam és társadalom léphet, mely ugyan soha el nem érhető, soha meg nem valósítható, de iránymutató ideaként szabályozhatja a jelen társadalmi törekvéseket. Ennek megfelelően sem Lassalle programja, sem a jelen tanulmány végkicsengése nem a jelen viszonyok mint „a lehetséges világok legkevésbé rosszának” elfogadására szólít fel. Éppen ellenkezőleg: e program folyamatos küzdelmet követel a társadalmi igazságosság, az anyagi, a kulturális és az erkölcsi jólét mind teljesebb megvalósítása érdekében, de oly módon, hogy eközben folyamatosan megköveteli az emberi méltóság és a modern korszakban általánosan elfogadott, de mindeddig csak erős korlátokkal megvalósult emberi szabadságjogok tiszteletben tartását. Ennyiben Lassalle álláspontja eltér Eduard Bernsteinétől: míg az utóbbi számára a végcél semmi, addig az előbbi számára az emberi jogokat és az emberi méltóságot garantáló ideális, jóléti, demokratikus polgári társadalom mint *regulatív* eszme minden.

Bibliográfia

- Ambrosi, Marline. 2025. *Ferdinand Lassalle. Ein außergewöhnliches Leben*. Hamburg: Verlag BoD – Books of Demand Ltd.
- Balázs György. 1982. „Ferdinánd Lassalle élete és munkássága.” In *Beszédek és írások*, Ferdinand Lassalle, 5–80. Budapest: Gondolat – Kossuth.
- Blumenberg, Werner. 1964. „Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten. Der Aussagen des Peter Gerhard Röser.” *International Review of Social History* 9/1: 81–122. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0020859000002492>
- Choguët, Pierre-Louis. 2021. „Alienation and the task of geo-social critique.” *European Journal of Social Theory* 24/1: 105–122. DOI: <https://doi.org/10.1177/1368431020926113>
- Clark, Nardinelli. 1980. „Child Labor and the Factory Acts.” *Journal of Economic History* 40/4: 739–55. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0022050700100166>
- Costa, Mariarosa Dalla. 2019. *The Power of Women and the Subversion of the Community: A Mariarosa Dalla Costa Reader*. Ford. Richard Braude. Oakland: PM Press
- Földeák Iván. 2022. „Egy tragikus sorsú elfelejtett író.” In *Moszkvater*. [<https://moszkvater.com/egy-tragikus-sorsu-elfeledett-iro/>] (2026.04.15.)
- Fraser, Nancy. 2024. *Kannibál kapitalizmus*. Ford. Bakó Júlia. Budapest: Open Books.
- Fromm, Erich. 2010. *Utak egy egészséges társadalom felé*. Ford. Szalay Virág. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Frömel, Johann. évszám nélkül. „Ferdinand Lassalle.” In *Kulturstiftung der deutschen Vertrieben für Wissenschaft und Kultur*. [<https://kulturstiftung.org/biographien/lassalle-ferdinand/>] (2026.04.15.)
- Gramsci, Antonio. 1977. *Az új fejedelem*. Ford. Betlen János. Budapest: Magyar Helikon.
- Hegedüs András. 1986. *Élet egy eszme árnyékában. Életrajzi interjú*. Budapest: ABC.
- Hegedüs András. 1988. *A történelem és a hatalom ígézetében. Életrajzi elemzések*. Budapest: Kossuth.
- Horn, Pamela. 1995. *Children's Work and Welfare, 1780–1890*. Cambridge: Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511608032>
- Hutchins, B. L. – A. Harrison. 1911. *A History of Factory Legislation*. London: P. S. King & Son.
- ILO. 2017. *Global Estimates of Child Labour: Results and trends, 2012–16*. Geneva: ILO.
- ILO – UNICEF. 2021. *Child Labour: Global estimates 2020, trends and the road forward*. New York: ILO – UNICEF. [https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_norm/%40ipecc/documents/publication/wcms_797515.pdf] (2025.07.31.)
- Kinnner, Klaus, szerk. 2011. *Linke zwischen den Orthodoxien Von Havemann bis Dutschke*. Berlin: Karl Dietz Verlag.
- Knapp, Vincent J. 1971. „Ferdinand Lassalle on the State and Society: A Legacy to Welfare Statism.” *Australian Journal of Politics and History* 17/3: 377–385. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8497.1971.tb00501.x>
- Kolakowski, Leszek. 1977. *Der Hauptströmungen des Marxismus I*. Zürich: Buchclub Ex Libris.
- Koestler, Arthur. 1997. *A láthatalan írás*. Ford. Makovecz Benjamin. Budapest: Osiris.

- Kömüves Dániel. 2022. „Az »osztály halála« Tamás Gáspár Miklós és az értékkritikai iskola szemléletének tükrében.” *Replika* 125: 11–33. DOI: <https://doi.org/10.32564/125.2>
- Lassalle, Ferdinand. 1862. *Das Arbeiter-Programm*. Berlin: Verlag Carl Nöhring.
- Lassalle, Ferdinand. 1963. „Offenes Antwortschreiben an das Zentralkomitee zur Berufung eines Allgemeinen Deutschen Arbeiterkongresses zu Leipzig.” In *Programme der deutschen Sozialdemokratie*, 27–64. Hannover: Dietz. [<https://www.uni-giessen.de/de/fbz/fb05/germanistik/absprache/sprachverwendung/gloning/tx/1863lass.htm>] (2025.07.31.)
- Lassalle, Ferdinand. 1982a. „Munkásprogram.” Ford. Nyilas Vera. In *Beszédek és írások*, Ferdinand Lassalle, 152–188. Budapest: Gondolat – Kossuth.
- Lassalle, Ferdinand. 1982b. „Nyílt válasz egy általános német munkáskongresszus összehívására alakult lipcsei központi bizottsághoz.” In *Beszédek és írások*, Ferdinand Lassalle, 249–280. Budapest: Gondolat – Kossuth
- Marcuse, Herbert. 1990. *Az egydimenziós ember*. Ford. Józsa Péter. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl. 1967. *A tőke I. Karl Marx és Friedrich Engels Művei 23*. Budapest: Kossuth
- Marx, Karl. 1977. *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl. 1988. „A gothai program kritikája.” In *Válogatás Marx és Engels Műveiből*, II. 78–93. Budapest: Kossuth.
- Negri, Antonio 2017. *Marx and Foucault: Essays I*. Cambridge: Polity.
- Øversvee, Emil. 2022. „Capitalism and Alienation: Toward a Marxist Theory of Alienation for the 21st Century.” *European Journal of Social Theory* 25/3: 440–457. DOI: <https://doi.org/10.1177/13684310211021579>
- Palágyi Menyhért. 1909. *Marx és tanítása*. Pécs: Taizs József Könyvsajtója.
- Pogácsa Zoltán. 2017a. „Mi a neoliberalizmus? 1. rész: A neoliberalizmus eredete.” In *Új Egyenlőség*. [<https://ujegyenloseg.hu/mi-a-neoliberalizmus-1-resz-a-neoliberalizmus-eredete/>] (2026.04.15.)
- Pogácsa Zoltán. 2017b. „Mi a neoliberalizmus? 2. rész: A neoliberalizmus a jobboldal megerősödéséhez vezet.” In *Új Egyenlőség*. [<https://ujegyenloseg.hu/mi-a-neoliberalizmus-2-resz-a-neoliberalizmus-a-szelsojobb-megerosodeshez-vezet/>] (2026.04.15.)
- Popper, Karl R. 2001. *A nyitott társadalom és ellenségei*. Ford. Szári Péter. Budapest: Balassi Kiadó.
- Schmid, Carlo. 1963. „Ferdinand Lassalle und die Politisierung der deutschen Arbeiterbewegung.” *Archiv für Sozialgeschichte* 3: 5–20.
- Socci, Antonio. 2006. „Giovanni Lindo Ferretti: Il punk cattolico.” In *Termometro Politico*. [<https://forum.termometropolitico.it/570423-cccp-csi-ateista-lotta-continua-g-ferretti-cattolico.html>] (2026.04.15.)
- Sprenger, Christian. 2014. *Ferdinand Lassalle 1825–1864*. In *Deutsches Historisches Museum*. [<https://www.dhm.de/lemo/biografie/ferdinand-lassalle>] (2025.07.31.)
- Stiglitz, Joseph. 2024. „Global Elections in the Shadows of Neoliberalism.” In *Project Syndicate*. [<https://www.project-syndicate.org/commentary/2024-elections-grappling-with-authoritarian-populism-and-other-legacies-of-neoliberalism-by-joseph-e-stiglitz-2024-04>] (2026.04.15.)
- Székely László. 2016. „Marx és tanítása Palágyi Menyhért szemüvegén keresztül és a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*.” In *Elidegenedés és emancipáció: Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*, szerk. Marosán Bence Péter, 132–40. Budapest: L'Harmattan.

- Tronti, Mario. 2019. *Workers and Capital*. Ford. David Broder. London: Verso Books.
- Tamás Gáspár Miklós. 2021. „Igazság és osztály.” In *Antitézis. Válogatott tanulmányok*, szerk. Sipos Balázs, 113–194. Budapest: Kalligram.
- Wright, Steve. 2019. *Storming the Heaven: Class Composition and Struggle in Italian Autonomist Marxism*. London: Pluto Press.